Димитрије Богдановић (Белград)

КЊИЖЕВНА ШКОЛА И КЊИЖЕВНО СРЕДИШТЕ

Пред истраживаче преславског књижевног наслеђа све се више поставља једна озбиљан теоријско-историјски проблем: шта је, заправо, преславска књижевна *школа;* и не само преславска него уопште школа у историји јужнославенских књижевности? Тај појам није довољно одређен. Обично се мисли да књжевну школу обележава јединство писма, у стандарду његовог типа и облика; јединство правописа, у ортографској норми специфичној за дату школу; најзад, јединство књижевне традиције, која се чврсто везује за одређени круг твораца и њихових дела у позитивном међусобном односу. Међутим, сва су ова мерила недовољна за утврђивање књижевноисторијске индивидуалности једне школе. Морфолошки стандарт писма је можда најстварније мерило, али он допушта и знатна одступања и говори много више о школи писања него о књижевној школи. Ортографска норма може да буде, а обично и јесте карактеристична за подручје шире од онога које покрива једна школа; уз то се пренебрегавају и крупне разлике и неправилности у правопису рукописног наслеђа школе. Литерарна традиција се, пак, своди на историју текстова што потичу из једног центра, а не морају припадати истој школи. Шта је, уопште, *књижевни* садржај једне „књижевне школе"? Чиме се то она одликује од других и у чему се састоји њена књижевноисторијска индивидуалност? У историји књижевности би под „књижевном школом" ваљало подразумевате само такву индивидуалност која се издваја нарочитим особинами поетике, стилом и језиком, тематиком и жанром, и која живи традицијом у преношењу наученог и примљеног кроз више генерација књижевника. А има ли у старој књижевности тога што не би било — опште, што се не би могло наћи и у наслеђу других центара епохе, као јединствено обележје времена и културне сфере?

Сећам се плодних анализа трновске књижевне школе: узето за себе, без поређења са наслеђем других центара, Трново нам се откривало у сасвим особеном лику, као школа у којој се створене специфичности понављају и преносе, и то управо на плану језика, стила и жанра. Но, када се уочи симултаност истоветних збивања и одлика на другим странама, од Свете Горе и Моравске Србије до Русије, а и пре тога у збивањима на екуменском тлу Атоса почетком XIV века, књижевно наслеђе Трнова, не губећи ништа од своје величине, улази, ипак, у општу слику епохе, обележене у књижевности православног Истока ревнитељским идејама обнове и естетиком исихазма.

Са тежиштем на особеностима, појам књижевне школе дели књижевно наслеђе и раздваја оно што је веома интегрисано у свом времену и у својој широј културној и књижевној сфери. Средњи век је столеће универзалних норми и вредности, у њему се не жели истицати ни ауторска ни национална индивидуалност. Ми се стварно морамо запитати, имајући у виду неке

основне законе средњовековне уметности: колико има места књижевним школама у епохи великих и строгих жанровских система, стилских канона и топике?

Боље је говорити о *књижевним средиштима*. Овај се појам може одредити са више стварних елемената; конкретан је, историјски довољно одређен и не може да буде апсолутизован. Динамичан је таман толико колико је динамична стварна историја, сложен је — онолико колико је и стварност једнога центра сложена из разних и многих компонената. У књижевном средишту, у једној сасвим реалној средини, књижевна дела се читају, преводе, пишу и преписују; ту су она у својој литургијској или читачкој функцији; ту су у међусобном додиру и преношењу. Један Преслав, о којему говоримо, али и Хиландар, и Трново, заиста јесу књижевно *средиште* — не по некаквом хипотетичном збиру својих особености, већ зато што су реално место књижевног „збивања и стварања", од оног елементарног, писарског, до ауторског. То су дворови или манастири у којима се трудом способних личности формирала, пре свега, писарска радионица, са обавезном библиотеком једне жанровски веома разуђене колико и утврђене књижевности, у којој су оригинали („изводи") за преписивање. Ту је, у сваком већем средишту, и библиотека грчких књига које су служиле за образовање самих „књижника", а и за превођење на словенски или за исправку и редакцију преведених текстова. Сва та „приручна" библиотека има изузетно важно улогу у конституисању једнога књижевног средишта. То је примарни, родоначелни фонд, од којег полазе генеалошка стабла целога једног рода превода и преписа, множећи се понекад геометријском прогресијом и прелазећи из једног центра другоме, преливајући се из једног у друго средиште.

Нарочито ваља обратити пажњу на то прелажење књига и текстова као на важан елемент везе и општења у животу једног књижевног средишта. Тај елемент дејствује већ приликом образовања самога примарног фонда: књиге се прикупљају са разних страна, на разним језицима, у различитим редакцијама. За један већи центар, нпр. за Хиландар или за Рилски манастир, нормалан је билингвизам фонда; ту су и словенске и грчке књиге. Али је нормалан и плурализам језичких редакција и ортографија рукописног наслеђа: биће ту примерци и бугарске, и српске, и руске, и молдавске књиге, и друге. Тиме се остварује једно веома сложено и дубоко општење културних традиција, утолико пре што све ове књиге и текстове носе са собом живи људи, са сасвим одређеним именом и пореклом, људи који се привремено или трајно стичу у једном средишту и формирају његов лик и његов стварни историјски идентитет. Миграција писара има у овом случају нарочит значај. Сам центар, бесумње, има некакав свој условни канон или обичај, и може се доста често препознати по неким стандардима писања: у морфологији писма, украсу или чак извесним правописним варијететима, али строгог јединства нема, а промет писара у средишту ствара услове за хетерогеност, за разноврсна одступања од стандарда па и за његову суштественију промену. Како бисмо, иначе, објаснили ону истовременост различитих традиција у писму или правопису једнога истог кодекса, нпр. Мирослављевог јеванђеља из осамдесетих година XII века, где се са хумском традицијом и помало „беневентанском" ћирилицом у истом кодексу сударa светогорско-рашки правопис и једна нова и друкчија, у многим појединостима руска морфологија писма Глигорија Дијака.

Појам књижевног средишта је близак појму скрипторијума, а ипак није истоветан с њим. Од овога се одликује пре свега тиме што се може применити искључиво на оне продуктивне центре у којима се остварује шире и дубље културно повезивање кроз историју као и у равни сопственог времена. Да би један манастир, на пример, био књижевно средиште, није

довољно да има писарску радионицу и библиотеку. Неопходна је одређена продуктивност која излази из првобитног уског, затвореног круга. Нужна је, тако рећи, размена књижевне материје.

Књижевно средиште има свој историјски и културни идентитет. Оно има своје место и време, своје људи и своје књижевно наслеђе, препознатљиво мање по неким одликама књижевног израза и језика, а много више по карактеристичним варијацијама писма и правописа, по неким кодиколошким елементима (нпр. по обликовању књиге и повезу), понекад по моделу украса и, редовно, по неким текстолошким знацима. Стварна историја једног текста води истраживача скоро увек ка оној књижевној радионици где су настали не само тај текст у томе свом архетипу него и многи други текстови. Размишљамо доста о томе, не би ли се могло говорити и о архетипском идентитету књижевног средишта, о сродности архетипских текстолошких знакова читаве групе текстова насталих у једном средишту, поготову у оквиру истог роздобља.

У српској науци покушавамо сада да од уопштених теза о књижевним школама приђемо ближе историјској стварности кроз откривање књижевних средишта. по реалном рукописном наслеђу и текстолошкој традицији књижевних дела. Сматрамо да треба најпре археолошки минуциозно, „комад по комад", реконструисати стварну историју, збивања у одређеним центрима какви су у нас: Хиландар, Милешева, Студеница, Дечани, Ресава и други. Треба егзактно утврдити шта је наслеђе тих средишта. Палеографском атрибуцијом настојимо пре свега да утврдимо наслеђе појединих писара, а преко њих и центра у којем је писар радио. Тако су се почеле откривати значајне чињенице: не само идентетет појединих, до сада најчешће безимених писара, и не само њихово дело, увећано у неким случајевима (Данилац, Јоб и други) до читаве мале библиотеке, него и укрштање, садејство већег броја тако идентификованих писара у истом кодексу па и у читавој групи кодекса. Наслућују се неке правилности у избору текста или текстова, у односу према тексту. Поучна су у том погледу стаживања Луције Черњић, објављена у првом и другом броју „Археографских прилога" те у зборнику радова научног скупа.Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности" Београд, 1981.

Намеће се мисао и о посебном *мотиву* као нечему што конституише једно књижевно средиште. У Бугарској је добро познато колико је култ св. Јована Рилског утицао на образовање важног бугарског књижевног средишта у Рилском манастиру. Нека наша истраживања милешевског наслеђа показала су, исто тако, да је читава књижевна делатност Милешеве, тога важног српског средишта, од XIII до XVII века била одређена култом св. Саве, присуством његових светих моштију или успоменом на ове после њихова спаљивања 1594. Низ текстова старе српске књижевности је тамо написан или редигован због култа св. Саве и ради тога култа, при чему у генеалогију минешевског наслеђа улазе и елементи других центра — у овом случају Хила ндара. Са своје стране, милешевско је дело, повратно, утицало на хиландарско књижевно стварање па се могло претпоставити да неки милешевски текстови леже у генези Доментијановог „пространог" житија св. Саве, насталог у Светој Гори.

Могу то бити и друге околности. Може један центар претендовати на одређену улогу у животу цркве или читаве државе. У средњовековној Србији, све су епископске катедре биле по манастирима. Тада су та манастирска средишта ширила, поред осталог, нормативну књижевност: номоканоне и крмчије, законике или типике, по каткад у сопственој варијанти, са неким обележјима своје праксе и традиције. „Средиште свих

средишта“ у средњовековној Србији је, разуме се, Хиландар. Он је црквени, духовни, литургијски и књижевни модел према коме се мерило и управљало. На плану ауторског књижевног стварања Хиландар се јавља као матица, мада ни у том случају не бих рекао као „књижевна школа“, већ као центар у којем се могу издвојити велике стваралачке личности као што су Сава, Доментијан, Теодосије, Никодим, Данило и други. Њихово дело у књижевном, поетском смислу ипак не чини школу, јер је уз велике унутрашње и међусобне разлике обележено у целини епохом, не издваја се из ње, не нарушава њено јединство.

Изгледа, по свему, да појам књижевног средишта више одговара карактеру средњовековне литературе. Не мислим да треба напустити свако размишљање о књижевним школама. Потребно је, само, да до тог ступња књижевноисторијског уопштавања дођемо тек пошто утврдимо оне стварне чињенице из којих се једно књижевно наслеђе састоји и индивидуалише када се посматра у средишту где настаје и у општим оквирима епохе, никако не ван тих оквира. Уверен сам да ће тек таква истраживања омогућити да се добије аутентична слика наше књижевне прошлости, без сумње — наш заједнички, коначни циљ.